

O'ZBEK MADANIY REALIYALARINING INGLIZ TILIGA TARJIMASIDAGI
LINGVOKULTUROLOGIK MUAMMOLAR

Hakimova Marjona Mirzohid qizi

*Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani misolida
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti 1-kurs magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek milliy madaniyatiga xos bo'lgan realiyalarni ingliz tiliga tarjima qilishning nazariy va amaliy masalalari tadqiq etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani va uning Mark Edvard Riz tomonidan qilingan inglizcha tarjimasi olingan. Maqolada madaniy to'siqlar, ekvivalentlik muammosi va lingvokulturologik adaptatsiya strategiyalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Sovchilik, kundosh, semantik aniqlik, "nol-ekvivalentlik", madaniy ekvivalent.

KIRISH

Hozirgi zamon tilshunosligida til va madaniyat munosabatini o'rganuvchi lingvokulturologiya sohasi markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Til nafaqat axborot almashish vositasi, balki xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi va milliy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan jonli xazinadir. O'zbek adabiyoti namunalarini, xususan, o'zbek romanchiligining cho'qqisi hisoblangan Abdulla Qodiriy asarlarini ingliz tiliga tarjima qilish jarayoni o'ziga xos lingvistik va madaniy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani o'zbek xalqining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy hayoti, oilaviy munosabatlari, diniy qarashlari va milliy an'analarini badiiy mujassam etgan nodir asardir. Ushbu romanni ingliz tiliga tarjima qilish jarayonida tarjimon milliy realiyalar, mental stereotiplar va tarixiy kontekstni hisobga olishi zarur bo'ladi. Lingvokulturologiya til birliklarini xalqning madaniy xotirasi, tarixiy tajribasi va mental modeli bilan uzviy bog'liq holda o'rganadi. Shu bois, badiiy tarjimada realiyalarni to'g'ri yetkazish nafaqat semantik aniqlik, balki madaniy adekvatlikni ham ta'minlaydi.

Ushbu muammolarning eng asosiysi — realiyalar tarjimasidir. Realiyalar (lot. realis – ashyoviy, moddiy) – muayyan bir xalqning turmush tarzi, madaniyati, ijtimoiy va tarixiy rivojlanishiga xos bo'lgan, boshqa xalqlar hayotida uchramaydigan tushunchalarni ifodalovchi so'zlardir.⁶¹

REALIYALARNING NAZARIY ASOSLARI VA TASNIFI

Tarjimashunos olim G'aybullay Salomov ta'kidlaganidek, "Tarjima — bu nafaqat tillararo, balki sivilizatsiyalararo muloqotdir".⁶² O'zbek madaniy realiyalarini ingliz tiliga o'girishda ularni quyidagi guruhlariga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq:

⁶¹ Vlixov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. Realii. – Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1980. – S. 34–38.

⁶² Salomov G'. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. – B. 92.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Etnografik realiyalar: Urf-odatlar, bayramlar, o'yinlar (gap, hashar, kelin salom, beshik to'yi). Masalan, "hashar" tushunchasi faqat jamoaviy mehnatni emas, balki o'zbek jamiyatidagi o'zaro yordam va hamjihatlik ruhini ifodalaydi. "O'tkan kunlar" romanida nikoh marosimi, fотиha o'qish, kelin tushirish kabi an'analar batafsil tasvirlangan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos madaniy mazmun tashiydi. "Beshik to'yi" esa bola tug'ilishi munosabati bilan o'tkaziladigan an'anaviy marosim bo'lib, ingliz tilida bunga to'liq mos keluvchi tushuncha mavjud emas.

Maishiy realiyalar: Kiyim-kechaklar, taomlar, turar-joylar (paranji, chopon, sumalak, ayvon, tandir). Romanda Kumushbibi va boshqa ayol personajlarning kiyinish tarzi orqali ijtimoiy mavqe aks ettiriladi. "Chopon" so'zi ingliz tiliga "robe" deb tarjima qilinsa, uning erkaklar kiyimi sifatidagi ramziy ahamiyati yo'qoladi. "Tandir" esa nafaqat non yopish qurilmasi, balki o'zbek oilasining an'anaviy turmush tarzini ramziy ifodalovchi madaniy belgidir. Xuddi shunday, "ayvon" so'zini "veranda" yoki "porch" deb tarjima qilish uning o'zbek uyidagi mehmonxona va oilaviy yig'ilishlar maskani sifatidagi vazifasini to'liq ochib bera olmaydi.

Ijtimoiy-siyosiy va tarixiy realiyalar: Unvonlar, ijtimoiy tabaqalar (amir, bek, mingboshi, oqsoqol, mahalla). "O'tkan kunlar"da tasvirlangan Turkiston amirligining boshqaruv tizimi ingliz o'quvchisiga mutlaqo notanish. "Mingboshi" unvoni oddiy harbiy daraja emas, balki mahalliy ma'muriy hokimiyatni anglatuvchi murakkab tushunchadir. "Mahalla" so'zi esa hozirgi kunda ham o'zbek jamiyatining asosiy ijtimoiy tuzilmasini ifodalab, ingliz tilidagi "neighborhood" yoki "community" so'zlari uning o'zini o'zi boshqarish, huquqiy tartibga solish va ijtimoiy nazorat funksiyalarini qamrab ololmaydi.

Ingliz va o'zbek tillari bir-biridan ham tipologik, ham madaniy jihatdan uzoq bo'lgani sababli, ushbu realiyalar ingliz tilida ko'pincha "nol-ekvivalentlik" (zero equivalence) holatiga duch keladi. Bunday hollarda tarjimon quyidagi yo'llardan birini tanlaydi:

- ✓ **Formal ekvivalentlikdan voz kechish**
- ✓ **Madaniy ekvivalent yaratish**
- ✓ **Semantik yo'qotish evaziga tushunarlikni ta'minlash**

Masalan, "oqsoqol" so'zi faqat "elder" sifatida tarjima qilinsa, uning jamiyatdagi huquqiy va axloqiy vakolati yo'qoladi. Shu sababli, ayrim hollarda elder (respected community leader) kabi tavsifiy kengaytma talab etiladi.

"O'TKAN KUNLAR" ROMANIDAGI LINGVOKULTUROLOGIK MUAMMOLAR TAHLILI

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asari XIX asr Turkiston hayotining ensiklopediyasi hisoblanadi. Undagi realiyalarni ingliz tiliga tarjima qilishda Mark Edvard Riz (Mark Edward

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

Reese) lingvokulturologik yondashuvdan foydalangan bo‘lsa-da, ko‘plab semantik muammolar saqlanib qolgan.⁶³

Oilaviy-ijtimoiy munosabatlar: "Kundoshlik" va "Sovchilik" O‘zbek madaniyatida "kundosh" tushunchasi o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik yukka ega. Ingliz tilidagi "co-wife" atamasi faqatgina texnik holatni bildiradi. Biroq asardagi Kumush va Zaynab o‘rtasidagi munosabatlar fonida bu so‘z hasad, fojia va huquqiy tengsizlikni ifodalaydi.

Shuningdek, "sovchi" realiyasi ham murakkab tushunchadir. G‘arb madaniyatidagi "matchmaker" ko‘pincha tijoriy yoki tasodifiy xarakterga ega bo‘lsa, Qodiriy asarida sovchilik — bu maxsus etiket, ijtimoiy protokol va oilaviy mas‘uliyatni anglatadi. Tarjimada ushbu nozik farqlarni faqatgina qo‘shimcha izohlar (footnotes) orqali berish mumkin.

Turar-joy va makon realiyalari: "Ichkari" va "Tashqari" O‘zbek xonadonining "ichkari" (ayollar va oila uchun maxfiy hudud) hamda "tashqari" (erkaklar va mehmonlar hududi) deb ajratilishi milliy mentalitetning muhim qismidir. Tarjimada "indoor" va "outdoor" yoki "inner courtyard" so‘zlarining ishlatilishi ushbu hududlarning shariat va milliy an‘analar bilan bog‘liq bo‘lgan "muqaddaslik" yoki "daxlsizlik" darajasini to‘liq ochib bera olmaydi.

Murojaat shakllari va unvonlar: "-bek", "-bibi", "-oyim" O‘zbek nutqiy etiketida ismlarga qo‘shiladigan affikslar shaxsning ijtimoiy mavqeini belgilaydi:

Otabek – aslzoda, beklar avlodidan.

Kumushbibi – asilzoda ayollarga nisbatan hurmat.

O‘zbek oyim – oilada va jamiyatda yuksak mavqega ega bo‘lgan ayol.

Mark Riz tarjimasida ushbu unvonlarni saqlab qolish (transliteratsiya qilish) yo‘lidan borgan, chunki ularni inglizcha "Mr." yoki "Lady" bilan almashtirish asarning milliy ruhini butunlay yo‘qotadi.⁶⁴

Gender va ayol obrazi bilan bog‘liq realiyalar: Kumush va Zaynab obrazlari orqali Qodiriy o‘zbek ayolining jamiyatdagi mavqeini ochib beradi. "Paranji", "ichkari hayot", "itoat" kabi tushunchalar G‘arb o‘quvchisi uchun begona bo‘lib, noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin. Tarjimada bu realiyalarni **ekzotizatsiya** qilmasdan, tarixiy sharoit doirasida tushuntirish muhim. Aks holda, asar Sharq ayolini faqat "ezilgan obraz" sifatida ko‘rsatish xavfini tug‘diradi.

FRAZEOLOGIZMLAR VA MILLIY IDIOMALAR

"O‘tkan kunlar" tili xalqona iboralarga boy. Masalan, asardagi "peshonasi sho‘r" iborasini olaylik. Bu ibora o‘zbek xalqining taqdirga munosabatini ifodalaydi. Uni ingliz tiliga "unlucky" yoki "unfortunate" deb o‘girish semantik ma‘noni saqlasa-da, obrazli ifodani (peshona va sho‘r elementlarini) yo‘qotadi. Shuningdek, romandagi "ko‘z tegdi" iborasi ham diqqatga sazovordir. Bu ibora o‘zbek xalqining "ko‘z tegishi" – ya‘ni hasad nazaridan zarar yetishi haqidagi ishonchini aks ettiradi. Ingliz tiliga "evil eye" deb tarjima qilinishi mumkin

⁶³ Qodiriy A. *Bygone Days* (O‘tkan kunlar). Translated by Mark Edward Reese. – USA: Muloqot Cultural Engagement Program, 2019.

⁶⁴ Qodiriy A. *Bygone Days* (O‘tkan kunlar). Translated by Mark Edward Reese. – USA: Muloqot Cultural Engagement Program, 2019.

bo‘lsa-da, bu atama ko‘proq O‘rta Yer dengizi madaniyatiga xos tushuncha bilan bog‘lanadi. Yana bir misol – “yuragi ezildi” iborasi bo‘lib, u “heartbroken” deb tarjima qilinsa ham, o‘zbek tilidagi “ezilmoq” fe‘lining jismoniy ta’sir (siqilish, bosim) semantikasi yo‘qoladi. Bundan tashqari, “joni halqumiga keldi” iborasi ham romanda ko‘p uchraydi – bu sabrsizlik yoki chidab bo‘lmas holatni bildiradi, ammo ingliz tilidagi “lost patience” ekvivalenti o‘zbek iborasidagi somatik (tana a’zolari bilan bog‘liq) obrazlilikni saqlab qololmaydi. Lingvokulturologik nuqtai nazardan, bu kabi iboralar tarjimasida funksional analog topish yoki tavsifiy tarjimadan foydalanish talab etiladi.⁶⁵

REALIYALARNI TARJIMA QILISH STRATEGIYALARI

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek realiyalarini ingliz tiliga muvaffaqiyatli o‘girishda quyidagi strategiyalar samarali hisoblanadi:

➤ Transliteratsiya va Transkripsiya: (Tandir, Duppi, Mahalla). Bu milliy koloritni saqlashning eng yaxshi usuli bo‘lib, matn ostida izoh berishni talab qiladi. Masalan, Mark Riz tarjimasida “palov” so‘zi transliteratsiya qilinib, izohda “a traditional rice dish cooked with meat, carrots, and spices” deb tushuntirilgan. Xuddi shunday, “nikoh” so‘zi ham asl holatida saqlanib, islomiy nikoh marosimining G‘arb to‘yidan farqi izohlangan.

➤ Kalkalash (Nisbiy tarjima): Masalan, "Choyxona" – "Teahouse". Bunda so‘zning tarkibiy qismlari alohida tarjima qilinadi. Romandagi “oqsoqol” so‘zini “white beard” deb so‘zma-so‘z tarjima qilish ham kalkalash usulining bir ko‘rinishidir, ammo bu usul har doim ham muvaffaqiyatli bo‘lavermaydi, chunki “oqsoqol”ning haqiqiy ma’nosi – jamoaning hurmatli oqsoqoli, maslahatchi va boshqaruvchisidir.

➤ Tavsifiy (Eksplikatsiya) tarjima: Tushunchaning ma’nosini batafsil yoritish. Masalan, "Hashar" – "a voluntary collective work of a community". Romandagi “sovchilik” tushunchasi ham shu usulda “a formal process of matchmaking involving family elders and traditional etiquette” deb izohlangan. Tavsifiy tarjimaning kamchiligi shundaki, u matnni og‘irlashtiradi va badiiy asarning ravonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Madaniy adaptatsiya: O‘quvchi madaniyatiga yaqin bo‘lgan o‘xshash tushunchani tanlash. Biroq ayrim hollarda G‘arb o‘quvchisiga moslashtirish (domestication) kuchayib ketganini ham kuzatish mumkin. Bu esa milliy koloritning qisman susayishiga olib keladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek madaniy realiyalarini ingliz tiliga tarjima qilish — bu murakkab lingvokulturologik jarayon bo‘lib, u tarjimondan nafaqat til bilimini, balki chuqur tarixiy va etnografik bilimlarni ham talab qiladi. Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" romani misolida ko‘rinadiki, milliy realiyalar asarning ruhini tashkil etadi. Ularni ingliz tilida ifodalashda transliteratsiya va ilmiy izohlarning birgalikda qo‘llanilishi asliyatning milliy-madaniy qiyofasini saqlab qolish imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Mark Riz tarjimasida transliteratsiya va tavsifiy tarjima usullari ko‘proq qo‘llanilgan bo‘lib, bu milliy koloritni saqlashga yordam bergan. Biroq ayrim hollarda madaniy adaptatsiya strategiyasi

⁶⁵ Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

yetarli darajada ishlatilmagani sababli, G'arb o'quvchisi uchun ba'zi tushunchalar tushunarli bo'lmay qolgan. Shu bois, o'zbek badiiy asarlarini ingliz tiliga tarjima qilishda har bir realiyaning madaniy yukini hisobga olgan holda, bir nechta strategiyani uyg'unlashtirish eng samarali yondashuv ekanligi ta'kidlanadi.

Lingvokulturologik muammolarni bartaraf etish o'zbek adabiyoti durdonalarini jahon kitobxonlariga bor bo'yi bilan ko'rsatishning asosiy shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vlixov S., Florin S. Neperelozimoe v perevode. Realii. – Moskva: Mejdunarodnie otnosheniya, 1980. – S. 34-38.
2. Salomov G'. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1983. – B. 92.
3. Qodiriy A. Bygone Days (O'tkan kunlar). Translated by Mark Edward Reese. – USA: Muloqot Cultural Engagement Program, 2019.
4. Karimov N. Abdulla Qodiriy: hayoti va ijodi. – Toshkent: Fan, 1990.
5. Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
6. Komilov N. Bu qadimiy san'at. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.
7. Yusupov O'. Qiyosiy lingvistika asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

